

MATERIALISTICKÉ POJETÍ DĚJIN A DIALEKTIKA VÝROBNÍCH SIL

STANISLAV ADAM

Generální tajemník ÚV KSČ Gustáv Husák na 11. zasedání ÚV KSČ v březnu 1978 řekl: „Pokračující vzestup výrobních sil a vůbec celkové výsledky naší hospodářské politiky umožnily uspokojovat rostoucí hmotné a duchovní potřeby obyvatelstva a dále upevňovat jeho životní a sociální jistoty, jak nám to uložil XV. sjezd strany.“

V dějinách lidské společnosti je vedle Marxova důsledného spojení materialismu s dialektikou největším objevem materialistické pojetí dějin. Hluboký filozofický význam tohoto světodějného objevu spočívá v tom, že umožnil odstranit idealistické spekulace o nadhistorickém charakteru a cílech historického procesu, pomohl překonat utopie, vyřešit odvěkou antinomií lidské svobody a sociálního determinismu, otevřel cestu ke zkoumání společnosti, pohybu a boje lidových mas, stal se východiskem pro vědu a kategorie vědeckého myšlení a především je jediným východiskem pro teoretické a praktické zdůvodnění možnosti a nutnosti současného přechodu lidstva k nové, vyšší komunistické formaci.

Materialistické pojetí dějin — návod k přeměně světa

Teorie a metodologie historického materialismu, materialistického pojetí dějin ideově orientuje společenské poznání a činnost lidí a usměrňuje je v souladu s historickým procesem. Zároveň vyúsťuje v závěr o historické nevyhnutelnosti přechodu lidstva na celém světě k beztřídní společnosti, která jediná zabezpečí sociální rovnost, svobodu a všestranný harmonický rozvoj každého člověka. Historický materialismus, materialistické pojetí dějin v sobě organicky spojuje vědeckost, objektivnost metodologie s třídním přístupem, stranickostí, s otevřenou ochranou zájmů dělnické třídy a širokých mas pracujících v boji za likvidaci kapitalismu a za výstavbu socialismu a komunismu. Stranickost historického materialismu se projevuje nejen v cílevědomém filozofickém plánu, tzn. v plánu boje proti idealistickým koncepcím společenského rozvoje, proti idealistickým názorům a mechanismům konkrétního historického procesu. Ale marxisticko-leninská filozofie jako celek, historický materialismus, materialistické pojetí dějin jako její organická součást tvoří jádro vědeckého světového názoru, který byl vytvořen K. Marxem, B. Engelsem, V. I. Leninem a který dále rozvíjejí především Komunistická strana Sovětského svazu, Komunistická strana Československa a další komunistické a dělnické strany na celém světě. Slouží jako metodologický základ nejen společenského

poznání, ale i vědecké politiky komunistických a dělnických stran, jež je založena na závěrech historického materialismu, který tvoří základ celého duchovního života společnosti.

Jednota světonázorové, metodologické a ideologické funkce historického materialismu vymezuje jeho pevné spojení s výzkumem klíčových problémů společenského rozvoje, jenž má přímý prakticko-politický význam. Vědecká hloubka a účinnost výzkumů historického materialismu ve skutečnosti závisí především na spojení s politikou komunistických a dělnických stran, se zásadními problémy rozvoje socialistické společnosti.

Historický materialismus, materialistické pojetí dějin je převratem, který pro rozvíjející se dělnické hnutí v celém světě znamená vědecké zdůvodnění a teoretickou základnu, na níž se koncipovala veškerá důsledná politická revoluční činnost marxisticko-leninských stran, vedoucí k přeměně světa od kapitalismu k socialismu. Podstatou materialistického pojetí dějin je teze, že rozhodující příčinou pohybu lidské společnosti je koneckonců materiální výroba, která všestranně ovlivňuje všechny procesy společenského života.

Význam tohoto Marxova světodějného objevu vyjádřil B. Engels ve své *Řeči nad hrobem K. Marxe*: „Jako Darwin objevil zákon vývoje organické přírody, tak objevil Marx vývojový zákon lidských dějin, prostou skutečnost dosud skrytou pod ideologickými nánosy, že lidé musí jíst, bydlet, šatit se dříve, než se mohou zabývat politikou, vědou, uměním, náboženstvím atd.; že tedy výroba bezprostředních hmotných prostředků a tím i určitý daný stupeň hospodářského vývoje národa nebo epochy tvoří základnu, z níž se vyvíjela státní zřízení, právní názory, ba i náboženské představy lidí oné doby a z níž je proto také nutno je vysvětlovat a nikoli naopak, jak se dělo dosud.“ (1, s. 168)

Až do vzniku materialistického pojetí dějin, historického materialismu neexistoval vědecký výklad podstaty a vývoje lidské společnosti. Objev skutečné povahy dějin byl možný teprve tehdy, až byly odhaleny příčiny vývoje společnosti a až se na světové historické scéně objevil proletariát jako novodobý, moderní subjekt dějin, s nímž je spjatý základní převrat z rukodělné výroby ve strojovou. Současně se stále se prohlubujícím protikladem mezi rozvojem výrobních sil a zaostávajícími, strnulými výrobními vztahy probíhá třídní boj proletariátu s buržoazií, jenž se stal reálným, katalyzátorem urychlování tempa lidských dějin. B. Engels o tom ve svém díle *Vývoj socialismu od utopie k vědě* píše: „Rozpor mezi společenskou výrobou se vyjevuje jako protiklad mezi proletariátem a buržoazií.“ (2, s. 51)

Až do Marxova objevu materialistického pojetí dějin byla podstata dějinného pohybu vysvětlována idealisticky — a to jak filozofickými idealisty, tak materialisty. Idealismus chápal dějiny jako produkt lidského vědomí, vývoj dějin jako zvnějšnění ducha, vědomí, sebevědomí. Předmarxistický materialismus ve skutečnosti „izoloval“ člověka od dějin tím, že sice chápal hmotnou podstatu člověka, avšak dějinnou aktivitu přikládal vědomí, vzdělání, mravům, zákonům a pod. Navíc vycházel z faktu, že společnost a její dějiny jsou pouze výsledkem působení vnějších hmotných okolností na lidi. Společnost chápal pouze jako objekt, nazíravě, tj. neodhalil, že lidé jsou nejen produkty okolností, ale že své společenské okolnosti sami vytvářejí.

K. Marx v *Tezích o Feuerbachovi* píše: „Hlavním nedostatkem veškerého dosavadního materialismu (včetně feuerbachovského) je, že předmět, skuteč-

nost, smyslovost se pojímá pouze ve formě objektu čili nazírání, nikoli však jako smyslově lidská činnost, praxe, nikoli subjektivně. Proto rozvíjel činnou stránku abstraktně v protikladu k materialismu idealismus, který skutečnou, smyslovou činnost jako takovou samozřejmě nezná..." (3, s. 601)

K. Marx vytvořil v historickém materialismu vědeckou koncepci vývoje společnosti, která vychází z toho, že podstatou společnosti jsou materiální procesy, jež v poslední instanci určují veškerý společenský a duchovní život společnosti. Vývoj lidských dějin, společenský pohyb je dialektický, historický. Vzestupnost dějinného vývoje není dána vědomím, ale především tím, jak a co lidé vyrábějí. Podstatou vývoje lidské společnosti je tedy materiální proces. Lidé vytvářejí svůj materiální život tím, že vyrábějí prostředky ke svému životu. Hmotným předpokladem tohoto procesu je příroda, tj. přírodně geografické prostředí — geologické, klimatické, hydrografické, kosmické podmínky a pod. Příroda je nutným předpokladem všech živých tvorů. Člověk, lidé se však od ostatních tvorů liší především tím, jak v materiální sféře produkují svůj život. Lidé se odlišují od přírody a ostatních živých tvorů zvláštním druhem aktivity, prací. Lidé v procesu materiální výroby neprodukují pouze prostředky nutné pro svou existenci, ale současně vytvářejí způsob svého života — produkují a reprodukují své společenské vztahy.

Význam materialistického pojetí dějin spočívá především v objevu materiálních vztahů mezi lidmi a nikoli v určení materiálního přírodního prostředí a v existenci lidí jako živých „biologických“ tvorů. Všechny tyto faktory, jejichž základem je materiální výroba, jsou dialekticky spjaté a tvoří ve své podstatě dynamiku materiálního života lidí — společenského bytí.

Když V. I. Lenin ve svém díle *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům* obhajoval a rozvíjel Marxovo materialistické pojetí dějin proti ruským subjektivistům, napsal: „Nyní, od vydání *Kapitálu*, není už materialistické pojetí dějin hypotézou, ale vědecky dokázanou tezí; a dokud nebude učiněn nový pokus vědecky objasnit fungování a vývoj některé společenské formace — opravdu společenské formace, a ne životních poměrů některé země nebo národa či dokonce třídy atp., nový pokus, který by úplně stejně jako materialismus dovedl vnést řád do „patříčných faktů“ a který by úplně stejně dovedl podat živý obraz určité formace a současně ji přísně vědecky objasnit — do té doby bude materialistické pojetí dějin synonymem vědy o společnosti. Materialismus není „převážně vědeckým pojetím dějin“, jak se domnívá pan Michajlovskij, ale jejich jediným vědeckým pojetím.“ (4, s. 91—100)

Dialektika výrobních sil a výrobních vztahů

Když Marx charakterizoval dialektiku materiální výroby — výrobních sil a výrobních vztahů, vyjádřil to slovy: „Ve společenské výrobě svého života vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil.

Souhrn všech těchto výrobních vztahů tvoří ekonomickou strukturu společnosti, reálnou základnu, nad níž se zvedá právní a politická nadstavba a které odpovídají určité formy společenského vědomí. Způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vů-

bec... Na jistém stupni svého vývoje se materiální výrobní síly společnosti dostávají do rozporu s existujícími výrobními vztahy nebo — což je jen právní výraz toho — s vlastnickými vztahy, uvnitř nichž se dosud pohybovaly. Z form vývoje výrobních sil se tyto vztahy promění v jejich pouta. Pak nastává etapa sociální revoluce.“ [5, s. 36—37]

Výrobní vztahy jsou systém společenských vztahů, do nichž lidé vstupují ve výrobním procesu. Lidé vyrábějí tím, že určitým způsobem spolupracují a navzájem směřují výsledky své činnosti. Aby vyráběli, vstupují do určitých vztahů a jen uvnitř těchto vztahů probíhá působení na přírodu — materiální výroba. Výrobní vztahy vytvářejí v každém společenském řádu komplexní celek, jehož charakter a pohyb je dán jeho základními součástmi a základními strukturními vztahy mezi nimi. Zahrnují vztahy lidí ve výrobním procesu, především vztahy k výrobním prostředkům, vztahy výměny činností, kooperace, dělby práce, postavení a vztahy různých sociálních skupin a tříd ve výrobě, vztahy rozdělování.

V souhrnu výrobních vztahů jsou vlastnické vztahy základní, určující. Ukazují, ve vlastnictví koho se nacházejí výrobní prostředky, určují způsob sdružení výrobců s výrobními prostředky a tedy typ výrobních vztahů. Vlastnické vztahy určují celkový charakter společenské formace. Každá základní změna společenských vztahů vyžaduje základní změnu vlastnických vztahů vzhledem k výrobním prostředkům. Výrobní vztahy jsou jakožto základní společenské vztahy současně společenskou formou pohybu výrobních sil. V třídní společnosti mají třídní charakter. Výrobní vztahy jsou objektivní, materiální vztahy. Jejich konkrétní historická a společenská forma je určována stavem rozvoje výrobních sil.

Určující role výrobních sil v materiální výrobě

Zvláštní vztah člověka k přírodě se při materiální výrobě uskutečňuje prostřednictvím výrobních sil. Výrobní síly jsou nejdynamičtější stránkou materiální výroby, realizují se jedinečně v procesu aktivního působení všech elementů, v procesu práce, při výrobě materiálních statků, t. j. v pohybu. Výrobní síly se realizují pouze v produktivním pohybu pracovní činnosti. Je-li zastaven výrobní proces, t. j. je-li zastavena produkce materiálních statků, představuje člověk s výrobními zkušenostmi, pracovními prostředky a pracovními předměty pouze potenciální, avšak mrtvou výrobní sílu. Člověk byl od počátku spjat s dalšími elementy výrobních sil svou prací. Práce organicky spojovala všechny elementy výrobních sil a byla hlavním předpokladem bezprostředního výrobního procesu. Práce vystupuje ve výrobě jak v bezprostřední živé formě, tak ve zpředmětnělé, zhmotnělé formě. Zpředmětnělou, zhmotnělou práci obsahuje technika. Ve strojích se zpředmětnuje i fyzická práce dělníků, kteří tyto stroje vyrábějí, i duševní práce vědců, konstruktérů, inženýrů, jejichž objevy v přírodě, ve společnosti a zejména v materiální výrobě jim umožnily vytvořit konstrukce, sloužící živé práci.

K. Marx, B. Engels a V. I. Lenin věnovali ve svém díle mimořádnou pozornost výrobním silám, neboť na jejich dialektickém poměru k výrobním vztahům ukazovali jejich určující roli v materiální výrobě i v celých lidských dějinách. Proto, vycházejí z klasiků marxismu-leninismu, chápeme výrobní síly jako aktivní vztah lidí k přírodě, jako cílevědomé podmanění přírody

a její podřízení potřebám lidí. Jsou to síly, jejichž prostřednictvím společnost působí na přírodu, mění ji a přetváří. Stupeň vlády člověka nad přírodou je možno posuzovat podle úrovně výrobních sil, jimiž společnost disponuje na určitém vývojovém stupni. Působení na přírodu se uskutečňuje prostřednictvím sociální součinnosti mezi lidmi při účasti na výrobě životních prostředků v rámci určitých výrobních vztahů. Proces výroby vyjadřuje dva typy vztahů — člověka k přírodě a člověka k člověku, mezilidské vztahy. K. Marx napsal: „Ve výrobě nevstupují lidé jen do vztahu k přírodě. Mohou vyrábět jen tehdy, jestliže se určitým způsobem spojí ke společné činnosti a vzájemné výměně svých činností. Aby mohli vyrábět, vstupují do určitých vzájemných vztahů a poměrů a jen v rámci těchto společenských vztahů a poměrů se uskutečňuje jejich vztah k přírodě, uskutečňuje se výroba.“ (6, s. 413)

Výrobní síly tvoří obsah výrobního procesu. Určují charakter výrobních, ekonomických vztahů mezi lidmi, tu konkrétní společenskou formu, sociální obal, jehož prostřednictvím tyto síly působí a rozvíjejí se. Podstata výrobních sil se v koncentrované míře projevuje v jejich schopnosti účastnit se společenské výroby. Pouze ty prostředky, předměty a další činitele, jež se nějakým způsobem zapojují do výrobního procesu k získání produktů životní činnosti, které člověk potřebuje, jsou výrobními silami. Nejedná se jen o výrobní prostředky vytvořené společností, ale i o pracovní předměty, využívané v pracovní činnosti, jako je půda, vodní a energetické zdroje, suroviny převzaté z okolní přírody. Zkrátka, jsou to síly vytvořené lidmi a rovněž síly „přírodní“ a „společenské“, jež jsou jimi uváděné do chodu (například dělba a kombinování společné práce). (7, s. 196—202; 8, s. 29)

Výrobní síly obsahují ekonomickou a historickou dimenzi — pojem výrobní síla vystupuje jako kategorie politické ekonomie i jako základní kategorie historického materialismu. Jestliže pozorujeme funkce výrobních sil v jejich ekonomické dimenzi, pak tu vystupuje konkrétní charakter, mechanismus působení, společenská forma, kombinace a efektivnost lidské práce, stupeň společenské výrobní činnosti. V tomto smyslu napsal K. Marx v *Kapitálu* o produktivní síle práce: „Produktivní síla práce je určována rozmanitými okolnostmi, mimo jiné průměrným stupněm dělníkovy zručnosti, stupněm rozvoje vědy a techniky a její technologické aplikace, společenskou kombinací výrobního procesu, rozsahem a účinností výrobních prostředků a konečně přírodními podmínkami.“ (7, s. 56) V ekonomické dimenzi se odhaluje funkce výrobních sil jako nejhlubší zdroj společenského bohatství a jeho zvětšování.

V historické dimenzi je zřejmá především kontinuita po sobě jdoucích výrobních způsobů, rozvoj a vystřídání společenských formací, jakož i vytváření souhrnu charakteristických společenských vztahů. Marx tuto myšlenku v dopise Anněnkovovi rozebírá: „Výrobní síly jsou tedy výsledkem praktické energie lidí, avšak tato energie sama je podmíněna okolnostmi, ve kterých se lidé ocitají působením sil již nabytých, působením společenské formy existující před nimi, kterou tito lidé nevytvářejí, která je produktem předchozí generace. Díky prosté skutečnosti, že každá pozdější generace nalézá produktivní síly nabyté předchozí generací, které jí slouží jako surovina pro novou výrobu, vzniká v dějinách lidí spojitost, tvoří se dějiny lidstva, které se stávají dějinami lidstva tím více, čím více se rozvinuly produktivní síly lidí

a tudíž i jejich vlastní sociální vztahy.“ (9, s. 24) V historické dimenzi se odhaluje funkce výrobních sil jako objektivní kritérium a podstatná hybná síla skutečného vývoje lidských dějin a zdokonalování společenských vztahů. Teprve z této souvislosti vyplývá reálná základna pro pokrok.

Ekonomickou a historickou dimenzi samozřejmě nelze stavět ostře proti sobě, jedná se o dva aspekty, které se realizují v jednotě ve výrobním a dějinném procesu. Revoluční změny techniky z jedné strany zvyšují produktivitu práce a na druhé straně vyvolávají hluboké změny ve společenském procesu. Základní tendencí růstu výrobních sil však je jejich dynamičnost a neustálé zrychlování.

Výrobní vztahy nejsou jen vnějším rámcem či doprovodným jevem výrobních sil, nýbrž tvoří formu pohybu výrobních sil a účastní se vzniku a vývoje nových prvků a faktorů v systému výrobních sil a koneckonců vzniku, vývoje, formování, popřípadě ohraničení určitého sociálně historického typu výrobních sil.

Kategorie výrobních sil jako všechny kategorie historického materialismu se vztahují především na skutečně činného člověka. Pojem výrobní síla odhaluje svou dialektiku, jestliže je spojován s pojmem produktivní činnosti individuální, kolektivů, tříd a mas. Výrobní produktivní síly živé práce mají svého nositele, svůj subjekt v materiálně vyrábějícím člověku; [proto ideální znalosti, zkušenosti, psychické faktory, věda se zprostředkovaně účastní systému výrobních sil, třebaže zůstávají ideální].

K současným výrobním silám patří lidé — subjekt společenské výroby, kteří mají určité zkušenosti, návyky, komplex poznatků o využití především pracovních nástrojů; výrobní prostředky, mezi nimi energetické výrobní síly; věda, která se stala výrobní silou a rovněž jiné síly přírodní a sociální. V celku jsou to duchovní a materiální síly, které nabyly schopnosti stát se výrobními faktory a jež jako spojující článek společnosti s přírodou dobývají z přírody hmoty a energii a přeměňují je na předměty a věci, uspokojující lidské potřeby.

K. Marx ve svém stěžejním díle *Kapitál* i v přípravných pracích k jeho napsání hovořil o výrobní síle „souhrnného dělníka“, o „souhrnné pracovní síle“, o „výrobní síle společnosti“ a chápal pod tím „pracovní síly“ množství pracovníků, osobní potence společnosti. Osobní, lidský element výrobních sil ztělesňují pracovní síly jak jednotlivé osobnosti pracovníka, tak kolektivu lidí — pracovníků sdružených na základě společenského vlastnictví.

Systém výrobních sil

Výrobní síly jsou složitým, mnohakomponentním sociálním systémem, jenž má svou strukturu, funkce a typologii. Tento systém je souhrnem vzájemně spjatých fungujících elementů s četnými sociálními a zprostředkovanými vztahy. Je charakterizován celistvostí, dynamičností, jednotou stálosti a nestálosti, jejich dialektické sepětí vyúsťuje v optimální úsporu času, práce i proporcionální rozdělování práce. Stanovení skladby výrobních sil systémovým výzkumem umožňuje strukturální analýza, jež představuje dialektiku části a celku, při níž daný jev, proces vyvstává jako jednota. Zde však pouhá strukturální analýza nestačí, ale je nutný i funkcionální rozbor, odhalující funkce vzájemně působících prvků.

Strukturálně funkcionální analýza, založená na materialistické dialektice, dává možnost stanovit strukturu současných výrobních sil, odhalit změny, jež v nich probíhají, určit místo a úlohu každého jejich elementu, což plně odpovídá objektivní povaze výrobních sil jako systémového objektu. Systémový objekt není chápán jako mechanický souhrn elementů systému, nýbrž jako vzájemně spjatý systém, kde změna jednoho prvku zprostředkovává změnu jiného. Výrobní síly jsou tedy celistvým, dynamickým systémem se svou strukturou, strukturálními souvislostmi, se svými vztahy mezi elementy a stránkami.

Systémový přístup ve studiu výrobních sil je metodologicky správný, neboť ani jeden z elementů, jež tvoří jejich součást, neexistuje v plném smyslu mimo jednotný systémový celek. Přihlédnutí ke vztahům a souvislostem komponentů, tvořících celistvost a dynamičnost daného systému, zabraňuje tomu, aby byla skladba výrobních sil posuzována bez vzájemných vztahů, čímž je vyloučeno nebezpečí, že některý komponent bude stavěn do protikladu k druhému, ignorován, či naopak absolutizován.

Vycházíme-li z metody materialistické dialektiky, pak se všeobecné reálné souvislosti v systému výrobních sil nejzřetelněji projevují v koordinačních a subordinačních spojeních, neboť sociální systém patří k typu systémů, jež jsou charakterizovány dvěma základními, podstatně důležitými typy spojení svých částí, jejich koordinací a subordinací.

Koordinační spojení chápeme jako určitou souvztažnou koordinovanost vzájemně působících strukturálních elementů systému výrobních sil a subordinační spojení jako společně podříditelné spojení elementů v systémovém objektu, vyplývající z hierarchie systému, z nestejně významného místa a úlohy elementů výrobních sil. Strukturálně funkcionálním vztahům uvnitř samotných sil je vlastní též genetické spojení: to znamená analyzovat vztah jednotlivých elementů výrobních sil a historie vývoje systému, což se shoduje s určitou cílevědomostí fungování a vývoje systémového objektu.

Posoudit strukturálně funkcionální aspekt výrobních sil znamená určit vzhledem ke konkrétně historické společnosti skladbu těchto sil, změny v nich a v případě potřeby strukturu jejich jednotlivých komponentů. Přitom je nutné ukázat obohacení funkcí jednotného systému výrobních sil, stanovit jejich místo a roli, funkcionální, aktivní stránku každého z komponentů v jejich jednotě. Význam tohoto procesu vyzdvihl XV. sjezd KSČ — je „neustále třeba objasňovat cílevědomé obohacování systému novými výrobními silami“.

Studium výrobních sil z pohledu strukturálně funkcionální analýzy se vztahuje k výrobním silám z různých aspektů: lidské a materiální, subjektivní a objektivní, duchovní a hmotné výrobní síly. Poněvadž se ve všech typologických pozicích jedná na jedné straně o člověka jako výrobní sílu a na druhé straně o síly, jichž používá při působení na přírodu s cílem přizpůsobit ji svým potřebám, může se objevování struktury, funkcí a statutu výrobních sil vést ze dvou zorných úhlů: subjektivně lidského a objektivně materiálního. Předmětem zvláštního posuzování se musí stát typologie hlavní výrobní síly, tzn. klasifikace sociálně historických typů produktivního pracovníka, které mají své místo ve společenském vývoji. Podle našeho názoru by se typy měly klasifikovat především z hlediska obsahu a charakteru práce.

K subjektivně lidskému komponentu výrobních sil patří lidé jako pracovní síla, která má duševní a fyzickou schopnost k práci, má schopnost k řízení výrobního procesu. V cílevědomé činnosti osobnosti je rozhodující materiálně

výrobní, předmětně praktická činnost, která představuje jednotu fyzických a intelektuálních sil, akcí člověka vykonávaných při přetváření hmotné přírody ve spotřební produkt, při vytváření užitných hodnot. Subjektivní výrobní síly — to jsou osobní síly subjektu-člověka, které jsou zapojeny do pracovní výrobní činnosti. Tato činnost se projevuje v logické, kontrolně řídicí, energetické, technologické a dopravní funkci pracovníka.

Objektivně materiální komponent výrobních sil tvoří ve výrobě použitelné pracovní prostředky a předměty, technické a technologické procesy, využívané přírodní síly. Jejich objektivita spočívá především v tom, že jsou následkem předcházející, zpředmětnělé práce a v daný moment vystupují jako objekt výrobní činnosti. Toto však nevylučuje, že materiální výrobní síly jsou neoddělitelné od subjektu-člověka, jsou jeho průvodcem a substrátem cílevědomé lidské činnosti.

Pro K. Marxe byly subjektivní a objektivní výrobní síly různých stupňů společenského vývoje předmětem studia. Když ve studii o formách, předcházejících kapitalistické výrobě, prozkoumal závislost forem vlastnictví na změně podmínek výroby, jejich evoluci od prvobytněpospolného do zrodu kapitalistického řádu, napsal: „Jako první velká produktivní síla se jeví samo společnost; pro zvláštní druh výrobních podmínek (např. chov dobytka, obdělávání půdy) se vyvíjejí zvláštní způsoby výroby a zvláštní produktivní síly, jak subjektivní, jeví se jako vlastnosti individuí, tak objektivní.“ (10, s. 108)

Při analýze vztahu materiálních a duchovních výrobních sil K. Marx poznamenal: „Při bližším zkoumání se také zjistí, že všechny ty překonané vztahy byly možné jen při určitém stupni vývoje materiálních (a tedy i duchovních) produktivních sil.“ (10, s. 116)

Duchovní výrobní síly, které jsou zároveň duchovním faktorem výroby, se projevují v duchovních momentech práce subjektu — ve vědomí a vůli pracujících, v uvědomělé, cílevědomé výrobní činnosti, ve zkušenostech, umu, návycích, poznatcích a pod. Člověk jako výrobní síla — to je pracující s historicky dosaženými pevnými pracovními návyky a určitým okruhem vědecko-technických poznatků, které uplatňuje v procesu vytváření statků za daných historických podmínek výroby. Duchovní výrobní silou je ve výrobě uplatněná společenská praxe a společností nashromážděné různé poznatky v empirické, vědecké a teoretické formě. Marxistické pojetí duchovních výrobních sil je důvodem k vyčlenění vědy, která se stává bezprostřední výrobní silou, jako relativně samostatná oblast výrobních sil.

Donedávna byly za výrobní síly považovány pracovní nástroje a lidé, kteří tyto nástroje ovládali a měli výrobní zkušenosti a návyky. Z celého toho obrovského souhrnu různých pracovních prostředků, kterými nyní společnost disponuje, získala právo nazývat se „výrobními silami“ mechanické pracovní prostředky, zvané výrobní nástroje — „kostní a svalová soustava výroby“. (7, s. 199) Do skladby výrobních sil nebyly zahrnuty pracovní předměty. Kromě toho zůstávaly stranou duchovní výrobní síly, hlavně teoretické poznatky lidí jako pracovníků i samotná věda jako výrobní síla.

Když ve Zprávě předsednictva ÚV KSČ o výsledcích plnění závěrů XV. sjezdu KSČ a dalším postupu při jejich realizaci soudruh Gustáv Husák hovořil o zápase za dosažení rozvinuté socialistické společnosti, vysoce ocenil v tomto procesu úlohu vědecko-technického rozvoje. „Také v současné době, kdy budujeme rozvinutou socialistickou společnost, řešíme vpravdě revoluční

úkoly. Jedním z nich je vědecko-technický rozvoj. Těžko bychom našli někoho, kdo by slovy neuznával nutnost vědecko-technického pokroku... Zdaleka ne všichni chápou, že věda napomáhá měnit nejen charakter lidské práce, ale i celý materiální a duchovní způsob života lidí. Zápas za vědecko-technický rozvoj, jak zdůraznil XV. sjezd KSČ, je předním úkolem celé strany.“ (11)

V poslední době je pojem „výrobní síly“ předmětem pozornosti na celé řadě vědeckých konferencí v Sovětském svazu, Československu a dalších socialistických zemích, kde se hovořilo o pětielementové, sedmielementové struktuře výrobních sil.

Když vycházíme z díla Marxe, Engelse a Lenina a z teorie a praxe KSSS, KSČ a komunistických a dělnických stran dalších socialistických zemí, dospíváme k názoru, že takové nejvšeobecnější elementy výrobních sil jsou čtyři: pracující, lidé se schopností pracovat, s duchovními a materiálními potencemi; pracovní prostředky; pracovní předměty, přefiltrované zpravidla předcházející lidskou činností; věda, měnící se v bezprostřední výrobní sílu. Tyto čtyři hlavní prvky systému výrobních sil, které jsou částmi jednotného celku a jsou podřízeny jednomu cíli, získávají své specifické funkcionální určení a pozici. Odhalit strukturu výrobních sil jako systému je možné pouze s přihlédnutím k funkcím, které plní každý element, čili je třeba stanovit strukturálně funkcionální vztahy uvnitř samotných výrobních sil.

Aktivita systému výrobních sil tak začíná u člověka, který vstupuje do společenských vztahů, získává pracovní návyky, osvojuje si poznatky ve sféře vědy a neustále rozvíjí zkušenosti. Právě ten lidský prvek systému výrobních sil dává přírodní látce, která je používána ve výrobním procesu, výrobní funkci, dělá z pracovních prostředků aktivní výrobní sílu.

Člověk v systému výrobních sil

Rozvoj člověka a společnosti je podmiňován tím, do jaké míry se lidé zmocňují sil, jak si osvojují a přetvářejí objektivní svět. Se zdokonalováním materiální výroby se komplikují vzájemné vztahy lidí i jejich vztahy k okolní přírodě; složitějšími se stávají i výrobní síly. Vytvářením a opotřebováváním životních prostředků, materiálních a duchovních statků uvádí společnost do chodu stále dokonalejší výrobní prostředky, rozšiřuje spektrum předmětů práce. Materiální výrobní síly slouží k působení člověka na přírodu a jsou prostředníkem jeho předmětně praktické činnosti. Odtud vyplývá hlavní úloha a vedoucí postavení člověka — pracujícího — dělníka v systému výrobních sil.

I když se obecně uznává základní teze marxisticko-leninské filozofie, že člověk je hlavní výrobní síla společnosti, tak při konkrétním posouzení otázky se zároveň ještě projevuje v minulosti hláсанá poučka o výrobních nástrojích jako o nejpohyblivějším, nejrevolučnějším elementu výrobních sil. Zveličování až absolutizování významu pracovních prostředků má gnoseologické počátky ve smyslově pozorovatelných změnách výrobních prostředků i ve skrytém charakteru změn stavu pracovních sil.

Rozvoj lidských výrobních sil se projevuje zpředměťňováním činnosti člověka, jeho vědomostmi a schopnostmi v materiálních výrobních silách. Výrobní prostředky vyvolávají pouze dojem největší pohyblivosti, v důsledku čehož je příčina jejich fungování — výsledek lidské aktivity — považována za počátek činnosti. Zejména toto posledně jmenované odhaluje kořeny gno-

seologické fetišizace změn pracovních prostředků, což je závěr, který se už dlouho opakuje v různých filozofických a ekonomických verzích, jako kdyby změna a rozvoj výrobních sil začínaly především změnou a rozvojem výrobních prostředků.

Názor, podle něhož je primárním momentem rozvoje výrobních sil ne lidský, nýbrž věcný, materiální element, je typický pro buržoazní ekonomy a sociology, kteří zveličují význam výrobních prostředků. Buržoazní politická ekonomie a sociologie absolutizuje výrobní prostředky — materiální faktor výroby. Přeceňováním věcných prvků výroby se buržoazní ekonomové a sociologové snaží dokázat, že kapitál je právě takovým tvůrcem bohatství jako práce a že práce tedy není jediným zdrojem vytváření hodnoty.

Jak ukázal K. Marx v *Kapitálu*, kapitalistická výroba vytváří iluzi, že „lidé původně vystupují proti sobě navzájem jen jako majitelé zboží, a proto je každý vlastníkem jen potud, pokud je dělníkem. Toto „původně“ je klamem pramenícím ze zdání, které vytváří kapitalistická výroba a který historicky nikdy neexistoval. Vůbec člověk [jednotlivě nebo společensky] vystupuje vždy jako vlastník dřívě, než vystupuje jako dělník i když je vlastnictvím jen to, co si sám opatřil...“ (12, s. 365) Marx přesvědčivě ukázal, jak „kapitál způsobuje, že hlavní výrobní síla — samotný člověk — je jednostranná, omezuje ji...“ (10, s. 29)

Jen při socialistickém způsobu výroby mají tvůrci životních hodnot společnosti — pracující masy — právem tu úlohu, která vyplývá z vedoucích postavení pracujícího, dělníka v systému výrobních sil. V podmínkách společenského vlastnictví výrobních prostředků není činnost podniku hodnocena pouze podle ekonomické efektivity materiálních výrobních sil, podle objemu a kvality produkce. Ústředním bodem v plánech sociálního rozvoje výrobních kolektivů je stav rozvoje samotných výrobců hodnot — obohacování obsahu práce, zlepšení podmínek výroby, růstu všeobecně vzdělávací přípravy a odborně technické úrovně, ideového růstu pracujících.

Pro socialistickou výrobu je charakteristický soulad výrobních sil a výrobních vztahů — společenský charakter výrobních sil je posilován společenským socialistickým vlastnictvím — staví hlavní výrobní sílu, t. j. dělnickou třídu do čela výrobní činnosti. Materiální a duchovní síly pracujících se osvobozují, sociální prestiž jejich práce vzrůstá.

Jaký je dialektický vztah subjektivních a materiálních elementů výroby? Odpověď na tuto otázku nás vede k odhalení skutečného postavení člověka-pracujícího — dělníka. Když V. I. Lenin analyzoval systém výrobních sil, řekl: „První výrobní silou všeho lidstva je dělník, pracující.“ (13, s. 358)

Subjektivní, lidský prvek je ve výrobních silách na prvním místě, neboť je původním zdrojem jejich změny a rozvoje. Především tím, že člověk svou prací realizuje výrobní proces, organizuje výrobu. S tímto cílem v přírodě vyhledává nebo sám vytváří pracovní předmět — vždyť je tvůrcem pracovních prostředků. Lidé se určitým způsobem spojují s výrobními prostředky a vyrábějí potřebné produkty, životní hodnoty. Dále proto, že věda se stává bezprostřední výrobní silou v té míře, v jaké lidé poznávají zákony přírody a uplatňují úspěchy přírodovědy ve výrobě. V neposlední řadě je třeba vyzdvihnout skutečnost, že schopnosti pracovní síly se zdokonalují v souladu s předmětnými výrobními silami vytvořenými lidmi, v nich jsou zveřejněny teoretické

a praktické poznatky, výrobní zkušenosti a pracovní návyky předešlých generací.

Marxisticko-leninská filozofie pokládá člověka za čínorodou, tvůrčí, vedoucí a rozhodující výrobní sílu proto, že je jediným subjektem výroby. Vysvětlit jeho skutečné místo v systému výrobních sil znamená odhalit podstatu člověka, objevit tu kvalitu, která z něj dělá společenskou bytost, osobnost, schopnou organizovat a řídit výrobní proces. Společenské individuum představuje jednotu dvou determinací — biologické a sociální. Prvotní, rozhodující je sociální determinace, charakterizovaná především vztahy, jež vznikají mezi lidmi v procesu výroby.

Materiálně výrobní činnost jako rozhodující determinace podstaty člověka podmiňuje všechny ostatní formy životní činnosti a slouží jako hlavní faktor rozvoje lidské osobnosti. V *Německé ideologii* charakterizovali Marx a Engels vliv materiální výroby na vytváření osobnosti slovy: „Způsob, jak lidé vyrábějí prostředky k svému životu, závisí především na tom, jaké jsou vůbec životní prostředky, které tu byly před nimi a které musí reprodukovat. Na tento způsob výroby nelze pohlížet jen z té stránky, že je reprodukcí fyzické existence individuí. Je to spíše již určitý druh činnosti těchto individuí, určitá forma projevu jejich života, určitý způsob jejich života. Jak individua projevují svůj život, taková jsou. To, čím jsou, spadá tedy v jedno s jejich výrobou, a to s tím, co vyrábějí, i s tím, jak vyrábějí. Čím individua jsou, závisí tedy na materiálních podmínkách jejich výroby.“ (14, s. 35)

Osobnost se objektivizuje v práci, utváří se prostřednictvím činnosti; nejdůležitější je materiálně výrobní, předmětně praktická činnost, která člověku umožňuje vystupovat jako hlavní výrobní síla — právě z tohoto zřetele pojímá marxisticko-leninská filozofie každého člověka jako osobnost.

Produktivní pracující — dělník, který ztělesňuje lidskou výrobní sílu, je bezprostřední tvůrce materiální výroby a právě za tímto cílem se pracovní síla spojuje s pracovním předmětem. Výrobní prostředky se vyrábějí z přírodních materiálů, jsou přírodním tělesem. Obsahově jsou pracovní prostředky a pracovní předměty jevem přírodním, formou existence jevem společenským. K získávání hmotných statků člověk nutně potřebuje pracovní předmět, který podléhá působení lidí a slouží jako výchozí základ pro další pracovní předměty. Změny v pracovních předmětech neprobíhají samy o sobě, ale způsobuje je subjektivní prvek výrobních sil. K. Marx k tomu v *Kapitálu* napsal: „V pracovním procesu provádí tedy činnost člověka s pomocí pracovních prostředků předem zamýšlenou změnu pracovního předmětu. Proces uhasíná ve výrobku. Produktem pracovního procesu je užitná hodnota, přírodní látka přizpůsobená změnou formy potřebám člověka. Práce se spojila s pracovním předmětem.“ (7, s. 199—200)

Spojení člověka a pracovního předmětu je zprostředkováno pracovními prostředky. Pracovní prostředky, které jsou jednak součástí přírody, ale hlavně produktem lidské činnosti, používá člověk v souladu se svými cíli jako nástroj vlády nad přírodou. Vlastně se stávají jeho jakoby umělými orgány, které neomezeně zesilují a rozšiřují nejzazší možnosti nohou, svalů, smyslových orgánů ve vnímání jevů okolního světa. Lenin o tom řekl: „Nahradit přírodní síly lidskou prací je, obecně řečeno, právě tak nemožné, jako nelze nahradit aršiny pudy. Jak v průmyslu, tak i v zemědělství může člověk pouze

využívat působení přírodních sil, jestliže jejich působení poznal, a usnadnil si toto využívání pomocí strojů, nástrojů a pod.“ (15, s. 110—111)

Lidé vytvářejí pracovní prostředky vždy a jedině sledující konkrétní účel. Předem se uvažuje o možnosti fungování techniky, o efektu ulehčení činnosti člověka s tím, aby pracovní prostředek byl podřízen společenským potřebám. Jako pracovní prostředek leží technika mezi člověkem a přírodou — zásobárnou pracovních předmětů a je tedy determinována dvěma vzájemnými vztahy: „člověk — technika“ a „technika — příroda“. Technika je přírodní materiál, který člověk přeměnil na pracovní prostředek. Podle Marxovy terminologie je „polidštěná příroda“.

Lidé uskutečňují výměnu látek mezi sebou a přírodou především a jedině ve společenské materiální výrobě. Materiální, věcné výrobní síly, zvláště pracovní prostředky jsou měřítkem rozvoje pracovní síly a ukazatelem těch společenských vztahů, při nichž je uskutečňována práce. Určitý stav materiálních, věcných výrobních sil způsobu výroby podmiňuje na každé konkrétní etapě společenského pohybu odpovídající výrobní vztahy, obsah a charakter práce, typ pracovníka, výrobně kvalifikační úroveň a odborně technickou přípravu pracovní síly.

Ale materiální, věcné výrobní síly nevznikly samy o sobě, nýbrž byly vytvořeny lidmi a rozvíjejí se díky jejich sociální aktivitě. Hlavní úloha v systému výrobních sil patří jejich jedinému tvůrci — člověku. Působení pracovních prostředků, materiálních, věcných výrobních sil celkově na lidský prvek není absolutní, ale relativní, neboť ony samy jsou důsledkem práce člověka, a to jak zpředmětnělé, tak živé. „Je zbytečné dodávat, že lidé si nemohou svobodně vybírat své výrobní síly — jež jsou základem celých jejich dějin — neboť každá výrobní síla je nabytou silou, produktem dřívější činnosti.“ (16, s. 509)

Výrobní síly z tohoto aspektu jsou živá práce — to je pracovní síla, v daný moment zapojena do společenské výroby a zpředmětněná, nahromaděná práce — to jsou výrobní prostředky dříve vytvořené lidmi. V procesu výroby dochází k určité shodě pracovních prostředků s pracovní silou. Předmětně smyslová praktická činnost probíhá v určitých sociálních podmínkách a společenských formách, což zanechává stopy na sociální aktivitě jednotlivců a skupin.

Pracovní prostředek je tedy nástrojem v rukou člověka, průvodce jeho působení na přírodu; a protože dovednost člověka je předpokladem výroby, musí se člověk jako tvůrce pracovních prostředků zdokonalit dříve než existující pracovní nástroje, musí se rozvíjet rychleji než ony, neboť bez toho není možné vytváření nových výrobních prostředků. Jestliže jsou pracovní prostředky ukazatelem rozvoje člověka jako výrobní síly, pak se tento ukazatel přirozeně dá aplikovat i na něco, co existovalo už předtím a zejména na již existující pracovní síly; a dále jsou pracovní prostředky vytvořené člověkem hybnou silou jeho dokonalosti jako pracovníka, jako výrobní síly. Chápat rozhodující ukazatel rozvoje výrobních sil pouze ve stupni dokonalosti pracovních nástrojů znamená především předpokládat přítomnost člověka, na němž hlavně záleží intenzita využití výrobních prostředků společnosti.

Dialektický vztah subjektivně lidských a předmětně věcných výrobních sil spočívá v tom, že lidmi vytvořené pracovní prostředky určují rozvoj bezprostředních výrobců v objektivně vznikajících společenských vztazích, přede-

vším výrobních. Vytvářením materiálních, věcných výrobních sil lidé při určitých sociálních podmínkách rozvíjejí své tvůrčí schopnosti, získávají znalosti a návyky, které se fixují ve stále nových a nových výrobních silách.

LITERATURA

1. MARX, K. — ENGELS, B.: Vybrané spisy II, Praha 1954.
2. ENGELS, B.: Vývoj socialismu od utopie k vědě. Knížnice marxismu-leninismu. Praha 1972.
3. MARX, K. — ENGELS, B.: Spisy 3. Praha, SNPL 1962.
4. LENIN, V. I.: Vybrané spisy 1. Praha 1972.
5. MARX, K. — ENGELS, B.: Spisy 13. Praha 1963.
6. MARX, K. — ENGELS, B.: Spisy 6. Praha, SNPL 1959.
7. MARX, K.: Kapitál I. Praha 1954.
8. MARX, K.: Rukopisy Grundrisse 3. Praha, Svoboda 1977.
9. MARX, K. — ENGELS, B.: Vybrané dopisy. Praha 1956.
10. MARX, K.: Rukopisy Grundrisse 2. Praha, Svoboda 1974.
11. Zpráva Předsednictva ÚV KSČ O výsledcích plnění závěrů XV. sjezdu KSČ a dalším postupu při jejich realizaci. Rudé právo, 18. března 1978.
12. MARX, K.: Kapitál IV. Teorie o nadhodnotě, část III. Praha, Svoboda 1968.
13. LENIN, V. I.: Spisy 29. Praha 1955.
14. MARX, K. — ENGELS, B.: Spisy 3. Praha, SNPL 1958.
15. LENIN, V. I.: Spisy 5. Praha, SNPL 1953.
16. MARX, K. — ENGELS, B.: Spisy 27. Praha, Svoboda 1968.

HARMONICKÝ ROZVOJ ČLOVĚKA V SOCIALISTICKÉ SPOLEČNOSTI JAKO ESTETICKÝ A ETICKÝ PRINCIP

[Příspěvek k problematice komunistické světonázorové výchovy.]

VLADIMÍR ZAHRADNÍK

I. F. Smoljaninov se ve své práci *Problém člověka v marxisticko-leninské filosofii a estetice* (Problema čelavěka v marxistsko-leninskoy filosofii i estetike, Izdatelstvo leningradskogo universiteta 1974) zabývá také harmonickým rozvojem člověka v socialistické společnosti. Upozorňuje na to, že se ve vědecké literatuře harmonický rozvoj člověka v socialistické společnosti nejčastěji ztotožňuje s problémem jeho všestranného rozvoje a harmonický rozvoj je považován za pouhý důsledek všestrannosti rozvoje člověka.

V této souvislosti připomíná program XXIV. sjezdu KSSZ, ve kterém se hovoří o výchově člověka, který harmonicky v sobě obsáhl duchovní bohatství, mravní čistotu, fyzickou dokonalost. Harmonický rozvoj lidské osobnosti znamená sice v podstatě její všestranný rozvoj, avšak nejde o pouhou mechanickou, numerickou přítomnost všech složek vytvářejících a dotvářejících osobnost socialistického člověka. Harmonický rozvoj předpokládá, že jednotlivé složky jsou ve vzájemném, dialektickém a vyváženém vztahu. To